

A MEZŐGAZDASÁGI NÉPESSÉG A SZOCZIOLÓGIA VILÁGÍTÁSÁBAN.

— FELOLVASTATOTT A TÁRSADALOMTUDOMÁNYI TÁRSASÁG 1904. ÉVI
FEBRUÁR 4-ÉN TARTOTT ÜLÉSÉN.

Különös jelenség, hogy a társadalmi tudomány művelői vizsgálódásaikban és következtetéseikben eddig kevés kivétellel első sorban csak az ipari, városi népesség viszonyait tartották szem előtt, míg a mezőgazdaságot, mely pedig az emberi szükségletek kielégítésére legnélkülözhetlenebb termékeket szolgáltatja és némely kevés országtól eltekintve, a termelő népesség túlnyomó részét foglalkoztatja — vagy hallgatással mellőzték, vagy az ipar analógiájából — vett, épenséggel reá nem illő sablonok szerint kívánták elbírálni. Ezen egyoldalú eljárás visszahatásaként jelentkeztek azután olyanok, a kik végképen lemondtak arról, hogy az ipari és mezőgazdasági termelő társadalom közös, mindkettőre egyaránt érvényes élettörvényeit megtalálják; ezek a mezőgazdaságot valósággal külön világnak tekintik. A kiinduló pontoknak ez az eltérése magyarázza *meg* ama nagy ellentétet, mely a merkantilista és agrár gazdasági felfogás, de még inkább a Kautsky-féle orthodox és a David-féle revizionista szociáldemokraták között fennáll.

Ez az ellentét, az eszméknek ez a tisztázatlan volta indított arra, hogy a mezőgazdaság lényegével, különösen a mennyiben a termelés egyéb ágaitól eltér, foglalkozzam. Tanulmányaim eredményéből szabadjon ezúttal egy részletet, a mezőgazda-népesség helyzetének vázlatát előadnom.

Bármily kívánatosnak látszanék, hogy ezt a mezőgazdasági termelési folyamat jellemzésének keretében tegyem, erről

a számomra ezúttal kijelölt szűk keretben le kell mondanom Csak azt az általános jellegző vonást kell mégis kiemelnem, hogy a mezőgazdasági termelés folyamatai sokkal kiterjedtebb teret és sokkal hosszabb időt igényelnek, mint az iparéi; tehát a termelés a mezőgazdaságban sem térben, sem időben nem koncentrálnak oly módon, mint az iparban. E miatt a mezőgazdaságban nagyon nehéz feladatot képez az egyes üzemek szervezése és vezetése, igen nagy szerepet játszik a felügyelet és ellenőrzés.

A mezőgazdaságban előforduló mechanikus munkákat — egyes kis, külön üzemet alkotó földterületek tulajdonos és bérlő művelői (ezek egy faja a részes bérlő), a nagyobb üzemek állandó alkalmazottai (mezőgazdasági cselédek), némely külön munkát, nevezetesen aratást egyenként vagy csoportokban, a termék egy részéért vagy előre megállapított díjazásért szakmában elvállaló munkások, végül a mezőgazdaságban alkalmazást találó napszámosok végzik.

David igen helyesen jegyzi meg, hogy a mezőgazdaságban az egyes munkák nem annyira specializáltak, mint az iparban; a legtöbb mezőgazdasági munkás a szokásos egyszerűbb munkák bármelyikét és mindegyikét elvállalja. Azonban túlságos messzire megy, midőn azt állítja, hogy a mezőgazdaságban nincsenek specialisták. A gépész,¹ a csordás, a kanász — a kiket a legtöbb nagyobb mezőgazdaságban megtalálunk, mindjárt azok.

A speciális képesség és tudás jelentősége és értéke a mezőgazdaságban is mindinkább emelkedik a termelés haladásával.

Meg kell jegyeznünk, hogy a mezőgazdaságban nagyon kevés üzemet láthat el egy ember egészen; a legtöbb mezőgazdasági munka, ha nem elkerülhetetlenül szükségessé, de mindenesetre nagyon kívánatosá teszi legalább két, némely esetben több ember munkájának kombinációját (marokverők az aratók mögött, hajtó a szántásnál, cséplőbandák). Ezért van az, hogy nem csak az önálló kis üzemek vezetői, de a nagyobb

¹ Szemtermelő gazdaságokban a nagyüzemet éppen a külön gépész tartása jellemzi. A mezőgazdasági üzemekben alkalmazott, kizárólag azok számára dolgozó gépészek, kovácsok, bognárok és egyéb iparosok munkája is mezőgazdasági és nem ipari munkának tekintendő, különben — ha következetesen akarnánk lenni — az aratóra, a ki egy perczre megáll, hogy kaszáját élesítse, azt kellene mondanunk, hogy megszakította mezőgazdasági munkáját és ipari munkára tért át.

gazdaságok cselédei is gyakran vesznek igénybe segéd munkásokat. Némely kisgazdaságban ezek a segéderők kitelnek a gazda családtagjaiból; ezek végzik sok esetben önállóan is a könnyebb gazdasági munkákat. Mindamellettt veszedelmes az üzem eszményeként felállítani az olyan parasztságat, melyet a gazda családjával idegen segéderők alkalmazása nélkül teljesen ellát és e mellett családjával mellékkereset nélkül meg is él belőle. Ha az ily üzemeket lelkiismeretesen megszámlálnák, vajmi keveset találnának belőlük, mert segéderők nélkül csak a mellékkeresetre szoruló törpebirtokos képes picziny földcsékéjét megmunkálni; a mely gazda már teljesen megél földjéből, rendszerint több segéderőre szorul és teljes véletlen, ha azokat családjában a kellő számban megtalálja. Pringsheim statisztikai adatokkal világítja meg, mennyivel több tagja a parasztcsaládoknak keres mint bérmunkás a szülői gazdaságon kívül foglalkozást, mint abban.

A hol a munkavezetés, felügyelet, számtartás és üzemirányítás munkái a mechanikus munkáktól elváltak, ott azokat földbirtokos vagy bérlő üzemtulajdonosok, szövetkezetek műszaki és gazdasági vezetői, ezenkívül alkalmazottak teljesítik. De ez utóbbiak sok esetben nemcsak munkások, hanem vállalkozók is, a mennyiben javadalmazásuk az elért haszon egy bizonyos hányadában áll, sőt sokszor tőkéjük beruházása által is érdekelve vannak a gazdaságban (szavatossággal kezelők).

Már most nézzük, kinek kezében vannak a mezőgazdasági termelés eszközei: a föld, az állatok és egyéb eszközök, a termeléshez szükséges tőke?

A föld, azt lehet mondani, mindenütt csak kisebb részben van a közvetlenül megmunkáló törpe- és kisbirtokosok és ezek szövetkezetei, községi csoportjai kezén; még valamivel kevesebb esetben az üzemvezetéssel foglalkozó közép- és nagybirtokosok tulajdonát képezi; legtöbbször oly kisebb-nagyobb birtokosok kezén van, a kik a megmunkálást, úgy mint az üzemvezetést egészen bérlőkre, illetőleg alkalmazottakra bízzák; maguk pedig legfeljebb némi ellenőrzést gyakorolnak.¹

¹ A rendelkezésemre állott statisztikai adatokból megkísértettem számításokat tenni arra nézve, hogy egyes főbb országokban a földterület hány százaléka van a művelők birtokában. A következő szám adatok pontosságra igényt nem tarthatnak; ha azonban hiba fordult elő, ez csakis a saját földjükön gazdálkodó kis üzem javára történhetett, tehát valószínű, hogy a művelők kezén a földterületnek még sokkal csekélyebb része van, mint a

A *termelési eszközök*, állatok, szerszámok, gépek már több esetben vannak a kisbirtokosok vagy kisbérlő, esetleg szakmáymunkás földművelők tulajdonában; újabban mind több ily eszköz nevezetesen drágább gép van a szövetkezetekbe egyesült művelők közös birtokában. Az eszközök más része¹ üzemvezető birtokosok bérlők és vállalkozók, ismét más — az előbbinél valószínűleg nagyobb része végre a mezőgazdasági termeléssel közvetlenül nem foglalkozó nagybirtokosok kezén van. Végre a mezőgazdasági termeléshez szükséges tőkének csak egy részét képesek a mezőgazdák saját megtakarításaikból előteremteni, más részét szövetkezetek alakítása útján közösen teremtik elő, de még nagyobb részét kölcsönzik ki a mezőgazdasággal nem foglalkozó tőkepénzesektől, illetőleg ezek részvénytársaságaitól.

Áttérhetünk most már a mezőgazdasági népesség társadalmi tagosulatára. Mint a többi kereseti ágakban, itt is találunk proletárosztályt, alsóbb és felsőbb középosztályt, végre gazdag osztályt.

A proletárosztályt, melynek tagjai vagyonuk és munkájuk jövedelméből csak épen létfenntartásukat érik el és magasabb igények állandó kielégítésére nem gondolhatnak, az összes mechanikus sőt részben felügyelő munkára alkalmazott cselédek, a szakmáymunkások, a kisbérlők, a kis és törpe birtokosok képezik. Ebből már látható, hogy a proletárság a mezőgazdasági népességnek is túlnyomó hányadát képezi.²

mennyit a következő számok mutatnak. E szerint a művelt földből a művelők tulajdonát képeznék:

Dániában	80%
Németországban.....	40%
Magyarországban	24%
Franciaországban	23%
Az amerikai Egyesült-Államokban.....	6%
Nagybritanniában.....	1%

Hogy a mechanikus munkát nem végző üzemvezetők kezén a földbirtoknak mekkora része van, erre nézve hozzávetőleges számításokat sem tehettem, miután a statisztikai felvételek általában nem választják külön a birtokos által közvetlenül kezelt nagyobb üzemeket a gazdatisztek által kezeitektől.

¹ Hogy ez a rész nagyobb-e az előbbinél, szintén nem állapítható meg. Tény, hogy a kis üzemek birtokosai rendszerint földjük kiterjedéséhez képest szám szerint aránylag több, de minőségben selejtesebb eszközzel és állattal rendelkeznek.

² Például Magyarországra nézve számításaim, melyek ugyan teljes pontosságra nem tarthatnak igényt, arra az eredményre vezettek, hogy

Az alsóbb középosztály életének berendezése még egészen a proletárság mintájára alakul. Hasonló berendezésű lakások, hasonló táplálék, ruházat, multság — de minden sokkal nagyobb bőségben, mint a proletároknak. Ide tartoznak a nagyobb parasztbirtokosok és kisebb középbirtokok bérlői, valamint a nagyobb gazdaságokban munkavezető és finomabb technikai teendőket ellátó egyének, a mezőgazdaság körül működő vállalkozók és közvetítők zöme.

A magasabb középosztályt az előbbitől főként nagyobb műveltsége és kifinomultabb életigényei különböztetik meg. A mezőgazdasági népességből ide tartoznak az úgynevezett »úri« középbirtokosok, a nagyobb bérlők, némely vállalkozók és közvetítők, szintúgy a nagyobb gazdaságokat vezető tisztek.

Végre a gazdag osztályt, melynek nemcsak magasabb életigényei vannak meg, de nagyobb gondok nélkül van is azokat miből kielégíteni, a gazdálkodó és nem gazdálkodó nagybirtokosok, latifundiumok bérlői és jószágigazgatói képezik.

* * *

A mezőgazdasági népesség mindezen osztályainak és ez alapon az egész mezőgazdasági társadalomnak helyzetét azonban csak úgy láthatjuk egészen tisztán, ha annak fejlődésmenetét áttekintjük.

A föld eredeti közössége akkor bomlik föl, a mikor a népesség sűrűbb lesz, a harcok ritkábbakká válnak, az egyes termelő munkájának jelentősége is növekszik, csak egyes külön rendeltetéssel bíró területekre, legelőkre, erdőkre nézve marad meg, míg a többi területek felosztva az egyes gazdák birtokába mennek át. Csakhogy ezek a gazdák épen nem minden esetben a földművelő munka végzői, hanem a nagybirtokosokká, mezőgazdasági vállalkozókká átvedlett törzsfők, a kik a közös védelem érdekében addig gyakorolt hatalmukat ily módon tartják tovább kezükben. Ezt annál könnyebben tehetik, mert a törzs, a nép életének és megélhetésének biztonsága még nagyon sokáig nem teljes; a nagybirtokos előkelők, a kiknek a szervezés és vezetés már nemzedékeken keresztül hagyományává, szakmájává lett, még sok szolgálatot tesznek a nép többi tagjai-

Magyarország legalább 12.600,000 leiekre becsülhető tisztán agrár népességéből legalább mintegy 9.500,000 lélek esik a proletárosztályra és legfeljebb csak 3.100,000 a jobbmódú osztályokra.

nak a felmerülő ellentétek kiegyenlítésével, az igazgatás a bíráskodás ellátásával, a hadak vezetésével.

Ha azonban az állami rend megszilárdul, a termelés a biztonság jegyében folyik tovább, akkor a gazdasági tényezők lépnek előtérbe a politikai és katonai hatalmi tényezőkkel szemben; a mezőgazdasági termelést az teljesíti, a ki a legnagyobb haszonnal teheti azt, a mezőgazdasági termelés eszközei, első sorban maga a föld azok birtokába jut, a kik birtokosi minőségükből a legtöbb hasznot húzzák. Persze, ez is nagy részben az egyes országok jogi intézményeitől, az egyes termelő osztályok hatalmi viszonyaitól függ, mert a közélet vezetőit még egy gazdaságilag fejlettebb népesség sem nélkülözheti. E mellett, mint Szabó Ervin ismételten kifejtette, az elmúlt idők valódi szükségleteinek hatása sokszor még későbbi korokban is érezteti most már fejlődésellenes befolyását.

Ha mindezeket szem előtt tartva nézzük a mezőgazdasági társadalmat, annak a tisztán gazdasági szervezetétől némileg eltérő tagosulását látjuk. És pedig a következő négy csoportot különböztethetjük meg benne:

1. A termelési eszközökkel nem rendelkező mezőgazdasági munkásság, mely helyzetére nézve nagyjában megegyezik az ipari bérmunkás osztályal.¹

2. A termelés eszközeivel (tehát földdel is) rendelkező mezőgazdasági munkások, a parasztság, mely ugyan néhol hasonló tüneteket mutat, mint a kisiparososztály, helyzete azonban egészében mégis más.

3. A mezőgazdasági tőkésék, vállalkozók csoportja, mely a megfelelő ipari és kereskedelmi osztályal — melyből részben keletkezett is — mondhatni, teljesen megegyezik.

4. Ama nagyobb és legnagyobb birtokosok, kik gazdasági és társadalmi állásukat főként az elődök közéleti és katonai szereplésének köszönhetik és ezért hivatásukat és boldogulásuk feltételét ma sem annyira a sajátképeni gazdasági tevékenységben, mint inkább a közéletben való érvényesülésben keresik.

A mezőgazdasági népességnek ez a csoportosulása tehát részben más képet mutat mint annak tisztán a vagyonszétválások által meghatározott osztálytagosulata és csupán a múlt történeti fejlődés szem előtt tartása mellett érthető meg. Nevezetesen a gazdag mezőgazdák között gyakran csakis a személyes

¹ V. ö. Bourguin: *Les systèmes socialistes*, 217. lap.

hajlamok, a személyes tekintély határozzák meg, hogy a mezőgazdasági tőkések vagy a földesurak osztályába sorozandó-e.

Csakis a múlt hagyományainak hatásából magyarázható meg, hogy a mégis csak két keze munkájából élő kisbirtokos paraszt olyan göggel tekint le a föld fölött nem rendelkező mezőmunkásra, melyet egy segéd nélkül dolgozó önálló kisiparos nem ismer a szakmájabeli segédekkel szemben. Hogy a mezőgazdaságban a legrosszabb munkaadónak is nagyobb tekintélye van alkalmazottai előtt, mint az iparban. Hogy a közéletben szereplő családból származó földesúrra vidékének egész népe oly tisztelettel tekint fel, melyben más nem részesül és viszont ezen földesúri osztály nem egy tagja indíttatva érzi magát vidéke népének gazdasági szervezését és haladását önzetlen munkássággal és támogatással előmozdítani.¹

Miő a helyzete az így osztályozott mezőgazdasági népességnek és ennek egyes rétegeinek? A felelet erre igen röviden megadható. Általában rosszabb, mint a megfelelő ipari, kereskedelmi és egyéb keresetből élő osztályoké. Ebben egyetértenek az oly agráriusok, mint Bernáth István és az oly szociálisták, mint Pringsheim.

De akkor — kérdezhetnők — miért nem hagyja el a mezőgazda népesség tömegesen mostoha pályáját, miért nem sztrájkol a társadalom többi része ellen, miért nem szorít ki ez úton némi kiegyenlítést az életfeltételekben? Hiszen ez történik is, mikor a mezőgazdasági munkások tömegesen tódulnak új keresetért az ipari központokba és a földbirtokos-osztály tagjai is a nagyvárosokban, hivatalokban húzódnak meg. Hogy ez a jelenség nem még általánosabb, hogy mégis maradnak elegen, a kik a helyett, hogy jövedelmezőbb kereset után indulnának, tovább is szűk nyereség mellett a mezőgazdaságot folytatják, ez főképen az öröklött és az egyes egyénekbe belenevelt hajlamok szívós hatalmának tulajdonítható. A földműves szülők gyermeke nem lát maga körül annyi különféle foglalkozást, mint a városi mesterembereké, ő nem hasonlítgatja össze a különféle munkákat, nem válogat köztük. Környezetét csupa földműves képezi, az a néhány falusi iparos, úr, pap, tanító rendszerint szintén foglalkozik mezőgazdasággal. Az így felnőtt gyermek — a kit különben már korán beállítanak és

¹ V. ö. Pringsheimnak az *Archiv für Socialwissenschaft und Socialpolitik* XIX. kötet 2. füzetében *Kritische Anmerkungen zur revisionistischen Agrarpolitik* cím alatt megjelent cikkével.

mezei munkába — nem is igen tudja elképzelni, hogy valaha más is lehetne, mint földművelő a sajátján vagy másén.

Hasonló — a nemzet szempontjából talán hasznos, de az egyén szempontjából mindenestre korlátolt — felfogást találunk a földbirtokos mezei arisztokrácia tagjainál is.

Ám — miként még látni fogjuk — a mezőgazdaság gyöngeségét épen az képezi, hogy oly sok nem alkalmas egyén folytatja aránytalan eszközökkel.

De tekintsük csak közelebbről a mezőgazdasági társadalom egyes gazdasági osztályait.

A mezőgazdasági proletárság helyzete majdnem mindenütt siralmasnak mondható. Nem terjeszthetek itt elő részletes kereseti statisztikát, de nem tévedek nagyon, ha azt mondom, hogy a mezőgazdasági munkás csak félannyit keres, mint az ipari.¹ Legrosszabb dolga ebben a tekintetben a napszámban vagy szakmányban dolgozó, nem állandóan alkalmazott munkásoknak van. Ezek az arató-munkák idejét kivéve az év legnagyobb részeiben csak kivételesen találnak munkalehetőséget.² A nagyobb birtokon cselédként dolgozók keresete biztosabb, ámde kevésbé lelkiismeretes munkaadók részéről folytonosan rövidítéseknek, de legalább is kiaknázásnak vannak kitéve. Lakás- és egyéb életviszonyaik legtöbb helyütt sem az emberi méltóságnak, sem a családi élet szentségének nem felelnek meg; művelődésre, a gyermekek iskoláztatására hiányzik az alkalom.

Nem sokkal rózsásabb a legtöbb törpe- és kisbirtokos, vagy feles, bérlő, parasztgazda helyzete, a ki munkaerejét egy ennek kellő értékesítését nem engedő üzem, például valamely külterjes szemtermelést kicsinyben üző tipikus parasztgazdaság folytatására fordítja. Az ilyen ember gazdaságát csak a legrosszabb minőségű állatokkal és szerszámokkal szereli fel, földjét gyakran már valamely sovány mellékkereset kedvéért is elhanyagolja, tőkegyűjtésre nem is gondolhat.

Nagyobb gazdasági ismereteket csak kivételesen kedvazó fekvésű helyeken szerezhet és értékesíthet; a szövetkezés előnyeit is csekélyebb mértékben élvezi, mint vagyonosabb föld-

¹ Azokat, a kiket ez a kérdés közelebbről érdekel, Duviot, Ecseri és Milhoffer idevágó munkáira utalhatom.

² V. ö. Jeszenszky Ignác *Torontál vármegye gazdasági monográfiája* (Közgazdasági Szemle 1904 május) című cikkével, mely pedig egy túlnyomóan mezőgazdaságot üző népesség viszonyait ecseteli.

művelő társai. Így azután eladósodik és végre egy szűk esztendő végkép tönkrajuttatja, vagyontalan földönfutóvá teszi. De ha ez be nem áll is, mire szolgál kicsiny birtoka? Arra, hogy egy határhoz kösse, melyben a nagyobb birtokosok jobbágya, ha kénytelen náluk rosszul fizetett munkát vállalni, vagy legalább az állam rabszolgája, ha azért túrja földjét, hogy egy — városi fogalmak szerint nevetségesen csekély — munkakeresményen fölül még csak annyi járadékot szerezzen, a mennyit az állam és a község adóban elszed tőle. Kautsky igen helyesen fejti ki, hogy a nagybirtokos a szomszédos kicsinyt nem tekintheti versenytársának, a kit mielőbb el kell távolítani, hanem rendelkezésre álló munkaerőnek, melyet egyes részterületek parcellánkénti eladásával odaédesgetni olcsóbb munkásszerzési mód, mint a teljesen vagyontalan bérmunkások felfogadása.

Általában a mily csekélyek és bizonytalanok a mezei proletár bevételei, oly nagyok és elháríthatatlanok kiadásai és terhei. A parasztság tömegét az adóztató államtól és a tiszteletdíjért dolgozó hatósági közegektől kezdve a falusi uzsorásig mindenki nyers anyagnak tekinti, melyből minél több pénzt kisajtolni az eredményes pénzügyi politika első követelménye.

David a mezőgazdasági munkások helyzetét azért, mert némely vidéken a földbirtokosok a nagy munkák idején munkáshiányról panaszkodnak, már kedvezőbbnek hiszi az ipari munkásokénál; azt tartja, hogy a mezei munkások között nincs munkáért könyörgő és ezzel a béreket lenyomó *Reservearmee*. Nos, ez a *Reservearmee* annyira létezik, hogy éppen nálunk Magyarországon egy részét arató-munkás-tartalék alakjában valósággal szervezik is. Vagy nem képeznek *Reservearmeen* azok a *Sachsensüngerek*, a kik David hazájában, Németországban tömegesen felkeresik azokat a vidékeket, a hol a nagyobb munkák idején a bérek magasabbak, mint a szülőfalujukban? A legnagyobb munkák idején kívül pedig majd az egész mezei munkásság a tartaléksereg soraiba vonul vissza; örül, a ki alkalmilag fuvarozással, építő munkával, házi iparral kereshet néhány fillért. Az ipari munkások legfőbb fegyvere a bérharczban, a sztrájk, a mezei munkásoknak sokkal csekélyebb mértékben áll rendelkezésére, mert a mezei munkás — ha a szükséges munkát megtagadja — sokkal többet kockáztat, mint az iparos. Ez utóbbi ha sztrájkol, több-kevesebb hétig nem keres, azután többnyire megint azonnal keresethez jut, kifizeti a sztrájk alatt összehordott adósságait és megint a

régi kerékvágásban van. Ha azonban a mezei munkás például megtagadja a szemes termés behordását, ezzel egy évi jövedelmében megkárosítja a gazdasági üzem tulajdonosát, de ő maga — miután a keresetre legfontosabb időpontját és alkalmát elmulasztotta — a következő évig akár éhen halhat családjával. Sőt ha a mezei munkások bérkövetelései állandóan oly nagyok lennének, hogy elfogadásuk esetén a termőföld jövedelmét túlnyomó részben igénybe vennék és nem hagynának földjáraadékat a birtokosok számára — ez utóbbiak kevesebb hozadékot nyújtó, de kevesebb drága munkát kívánó külterjes művelésre térhetnének át, sőt birtokaik műveltetését egy időre be is szüntethetnék (az adóterhek miatt ily esetben nem igen kellene aggódniok) és ezzel az éhhalálnak tehetnék ki a mezei néesség nagy tömegét, mely nagyon hiányában még vásárlás útján sem juthatna a föld birtokába, melyen pedig — ha hozzájutna — munkájából megtudna élni.

Ezért nem oszthatom Mailáth József gróf nézetét, a ki a mezőgazdasági bérharcban a munkaadót tartja a gyengébbik félnek.¹

A földéhség a mezei proletárok általános, jellemző tulajdonsága. A maga ura, egy bármily csekély terület független birtokosa lenni akar mindegyik.² Ez sok fejtörést okozott már a kommunistáknak, a kik ily helyzet mellett csak kevés sikerrel vállalkozhattak arra, hogy a paraszt-proletárokat a föld teljes közösségi eszméjének megnyerjék. Persze vannak azért már a mezei munkások, sőt a birtokos parasztok között is szoczialisták, a kik David eszméje szerint nem ragaszkodnak a magán földtulajdon jogi formájához és megelégszenek azzal, ha a föld kisebb részletekben az azt művelő közvetlen rendelkezése alá és élvezetébe kerül; így egyeztetik össze a földosztó kívánságokat a szoczialista elvekkel. Nevezetes az agrárszocializmus keletkezésére nézve Mailáth József gróf észrevétele, hogy az épen Magyarországon, az alföldön lépett fel először, a hol régebben létezik sajátképeni proletarizált mezőgazdasági bér-

¹ *Studien über- die Landarbeiterfrage in Ungarn.*

² Érdekes adatot közöl a paraszt függetlenségi hajlamának terjedelmére nézve Maurice Bourguin *Les systemes socialistes et l'évolution économique* című munkájában. A francia parasztok közül sok csak azért nem tér át a földművelés jövedelmezőbb ágaira, hogy kenyéréhez ne kelljen a búzát mástól venni. A Pringsheim által említett mezei bérmunkások, a kik nem is vágyódnak saját földbirtokra, ma még nagyon kivételszámba mehetnek.

munkás-osztály, mint másutt bárhol. Hogy tehát az agrár-szocializmus itt lépett fel először, ez épen olyan természetes jelenség, mint hogy az ipari szocializmus először a nagyipari bémunkás-népességgel bíró országokban mutatkozott legelőbb.

A mezőgazdasági proletár-osztálynál sokkal örvedetesebb képet nyújt a mezőgazdasági alsóbb középosztály. Ez is szenved a jogviszonyok tisztázatlansága, a hatósági önkény lehetősége, a gazdasági élet elmaradottsága, az ismeretterjesztő és egyéb közhasznú intézmények fejletlensége miatt. Ennek gazdasági létét is fenyegetik szerencsétlen esélyek, ennek is sok tagja kerül uzsorások karmai közzé és megy tönkre. Ám mindezen hátrányokkal és veszélyekkel szemben sokkal nagyobb az ellenállóképessége. Az okszerűen kezelt nagyüzemekben mind több jól fizetett, képzett specialista-munkást alkalmaznak, a kiből gyakran több haszna van a birtokosnak, mint egy egész csapat közönséges kézimunkásból. A gépek, melyek a tanulatlan munkásoknak mind nagyobb számát teszik feleslegessé, a tanultaknak új kereseti alkalmakat nyitnak. A kisebb mezőgazdasági vállalkozók, gépkölcsönzők, bérlők annál több keresetet találnak, minél élénkebb részt vesz a mezőgazdaság a világ össz gazdasági életében; a haszonbérleti rendszer majd mindenütt terjed. Végre a nagyobb parasztüzemek birtokosai teljes mértékben hasznosíthatják gazdaságukban maguk és családtagjaik munkarejét, felfogadott és közvetlen felügyeletük alatt velük együtt dolgozó bémunkásaik szolgálatait a legteljesebb mértékben kihasználhatják. E mellett módjukban van a földműves-tanfolyamokat látogatni, kísérleteket végezni, jobb minőségű állatokat, egyes drágább eszközöket és gépeket is tartani, a szövetkezetek által nyújtott olcsóbb beszerzés, közös géphasználat, czélszerűbb értékesítés és jutányosabb hitel előnyeit is kihasználni.

A vagyonos ksigazdák képe lebeg azok szemei előtt, a kik a parasztság helyzetét rózsás színben látják, többi közt Dávidéi előtt is. A vagyonos földművelők csakugyan jól táplálkoznak, jól öltöznek, munkájukat kellő mértékkel, de több értelemmel és a mikor szükséges, több szorgalommal is végzik, mint a mezei proletárok. Takarékosagra és számításra hajlandóbbak, mint bármely osztály tagjai. Persze, ők még eredményt remélnek munkájuktól.

Ezen jellemzésből látszik, hogy ha jómódú földművesekről beszélnek, nem a negyedik, hanem a harmadik rend tagjairól van szó. Ez teljesen megmagyarázza ezen osztály túlnyomó

többségének visszautasító magatartását a szociáldemokráciával szemben. Ha Kautsky azt várja, hogy a paraszt idővel belátja hogy szövetkezve jobban termelhet, de szövetkezeti termelés csak a proletariátus hatalomra jutása után lesz sikerrel folytatható — és hogy ezt belátva a paraszt szociáldemokrata lesz ebben a várakozásában mindenesetre csalódnai fog a legtöbb nagyparasztnál, a ki ha szövetkezés útján egyesítené is üzemét másokéval, jövedelme leglényegesebb részét a földjáradék és tőkekamat képezné, melyből a tőkés társadalmi rend keretében okvetetlenül több maradna meg számára, mint egy szocialista társadalomban, a hol a jövedelem ezen elemeit is meg kellene osztania azon munkásokkal, a kiket jelenleg minimális munkabérekkel kielégít.

A gazdatisztekből, nagyobb bérlőkből, középbirtokosokból, általában a mezőn foglalatostkodó műveltebb emberekből álló mezőgazdasági felsőbb középosztály tagjai teljes mértékben élvezik a szabad természetben élés és mozgás, a hamisítatlan, egészséges tápszerek fogyasztásának kellemeit. De ez azután egyedüli előnyük a hasonló sorban levő városi elemekkel szemben. Pénzjövedelmük sokkal csekélyebb; ezért magasabb kultúrigények kielégítése, gyermekeiknek a szülői háztól távol, városokban szükséges költséges neveltetése igen nagy nehézségeket, nélkülözéseket okoz. Ezen osztály tagjai főként felügyelet- és számítási természetű, de mindenesetre megfeszített munkával képesek csak boldogulni; helyzetük azonban még így sem tekinthető biztosítottnak, úgy a jövedelemrészesedésre szerződött gazdatiszt, mint a bérlő és középbirtokos gazda jövedelme nagy mértékben függ a természet, az időjárás szeszélyeitől. Néhány kedvezőtlen eredményű esztendő mindegyiket megfoszthatja gazdasági léte alapjától. A gazdatisztet elbocsátják, a bérlőnek kifogy a tőkéje, a középbirtokos pedig — ki különben is ritkán bírja földjét tehermentesen — végkép eladósodik és dabra kerül.

Ezen osztályban legsajátságosabb a középbirtokos helyzete. Még a kisparaszténál is erősebben támogatja Kautsky azon észrevételét, hogy úgy a nagy, mint a kisbirtok főcsoportjain belül a kisebbek helyzete igen kedvezőtlen. A középbirtok túlságosan nagy üzemet képez ahhoz, hogy paraszti módon kezeljék; a birtokos nem vehet számbajövő módon részt a testi munkában a nélkül, hogy az egész birtokra kiterjedő, első sorban szükséges áttekintést és felügyeletet elhanyagolja. Már

a nagyobb üzemek versenye és az általános gazdasági viszonyok miatt is nagyobb befektetésekkel kell dolgoznia, gépeket kell alkalmaznia, olykor tanult munkásokat kell igénybevennie, első sorban pedig saját magának kell magasabb szakképzettséget szereznie. Mindezt azonban egy korlátolt terjedelmű középirtok nem hálálja meg; a gépek, melyeket a nagybirtokos normális módon kihasznál,¹ a középirtokon a munkaidő nagy részében használatlanul hevernek; a tanult munkások a jövedelem aránytalanul nagy részét veszik igénybe; különösen pedig a birtokos sok költséggel, idővesztéssel és fáradtsággal megszerzett szakképzettsége az, mely semmi esetre sem gyümölcsözhet középirtokon úgy, mint valódi nagyüzemben. A nagyüzem összes terhei annak előnyei nélkül — ez a középirtok osztályrésze.*

Pedig eddig csak a teljes szakértelemmel, üzleti elvek szerint gazdálkodó, mondhatnánk polgári középirtokosokat vettük tekintetbe és nem gondoltunk az arisztokrata hagyományoktól eltelt és ezek által mozgásukban gátolt úri középirtokosokra. Ezeknek, mint már fentebb érintettük, a köztevékenység felé irányul tekintetük, való helyzetükre nézve tévedésben tartja az az öröklött nagy tekintély, melylyel szűk körükben bírnak, valamint az a körülmény, hogy mint birtokaik tulajdonosai, az azokon felmerülő földjára élvezői *megfelelő kezelés mellett* minden hátrány dacára is oly jövedelmet élvezhetnének, mely a magasabb életigények kielégítését, a társadalmi és közéletben való szereplését lehetővé tenné. Ha azonban ezt tenni akarják, szükségképpen elhanyagolják gazdaságukat és nemhogy munkájukat értékesítenék, de a földjára élvezőket is többékevésbé ellopják tőlük. Mert a társadalmi és közéletben való nagyobbarányú szereplés nemcsak pénzt, de annyi időt is vesz igénybe, a mennyit egy gazdasági középüzem vezetője nem vonhat el súlyos károsodás nélkül gazdaságától.

A középirtokosság tehát a mai gazdasági rendben átmeneti alakzat, átmeneti állapot. Némelyeknél, a kik üzleti elméjük által nagyobb vagyont szereznek, a földvásárlás kezdete lépcsőfok a földbirtokosság felé. Másoknál, többeknél, a kik egy nagyobb birtok örökségi megosztása útján jutottak középirtokhoz: átmenet a bérlők, vállalkozók vagy értelmi keresők osztályába való átlépéshez. Mert a legtöbb középirtokos valóban legjobban

¹ V. ö. David: *Socialismus und Landwirtschaft*.

jár, ha földjének járadékát bérbeadás vagy eladás és s értékekbe helyezés útján biztosítja magának és munkája számára jobb értékesítési teret keres, mint a minőt egy középbirtok kezelése nyújthat. Ezért teljesen hiábavaló azok fáradozása is a kik a legjobb szándékból kenetteljes tanácsokkal akarják a magyar gentry-osztályt rögeihez lánczolni és a hivatalokba tódulástól visszatartani.

A mezőgazdasági felsőbb középosztály tagjainak jelleme legélénkebben mutatja a hagyományok hatását. Míg a gazdasítzek, bérlők, vállalkozók általában erélyesek, szorgalmasak körültekintők; az üzleti szellem sokuknál a lelkiismeret szavánál is erősebb, addig a középbirtokosok közül mindez csak azokra nézve áll, a kik már képesek birtokukat tisztán vagyonehelyező, jövedelemszerző közegnek tekinteni. Azok, a kiknek tekintete gazdaságuktól más oldalra, a közéletre irányul, többnyire sem nem erélyesek, sem nem szorgalmasak, sem nem körültekintők, de e mellett valamivel mégis több méltányossággal és jóakarattal viseltetnek vidékük népe iránt, melyet büszkeségüktől, ősi birtokuktól már nem tudnak elválasztani, melyben alázatos szolgálkat, esetleg választóikat látják.¹

Ezzel azonban távolról sem kívánok lándzsát törni az úri földbirtokosság mellett a polgári gazdaosztály ellen. Nálamnál senki sincs mélyebben meggyőződve arról, hogy egy valóban hivatásos gazda üzletember, ki birtokát a jövedelmezőség legmagasabb fokára emeli, még ha az egyes munkásnak nem fizet is többet, mint a mennyit épenséggel fizetnie kell, új jó munkalkalmak nyújtása által több jót tesz egy vidék népével, mint az olykor nagylelkűsködő, alamizsnát osztogató úr, a ki e mellett tőke és szakértelem hiányában külterjesen, kevés munkával, kicsiny hozadékkal kezeli földjét. Még a mezőgazda nép »vezérlője és oktatója« szerepét is jobban betölti már példája által is a legkeményebb szívű üzletember gazda, mint a »jó« uraság. A mezei proletárságot a túlságos jó gazdák kiaknázó kedve ellen nem lelkiismereti momentumok, hanem csakis az öszszesség tervszerű működése mentheti meg.

Minden különbségek mellett a mezőgazdasági felsőbb középosztály tagjai igen kevés kivétellel teljesen megegyeznek egyben: feltétlen konzervativizmusban minden társadalmi kér-

¹ V. ö. már Roscher idevágó fejtegetéseivel.

désben. Az alsóbb néosztályok igényeinek jogosságát a polgári bérlő époly kevésse ismeri el, mint a kamarás földesúr; az új eszmékben mindegyik csak azt látja, hogy nagyobb lesz a napszám, míg a termékek árait a tengerentúli ős földterületek versenye miatt emelni nem lehetséges. Egy dologban azonban mégis enged a mezőgazdasági közéosztály a kor követelményeinek: belátja az erőegyesítés előnyeit és szövetkezetek útján igyekszik eszközölni azt, a mit az egyes középüzemek alig tehetnének meg haszonnal. Tehát lassan-lassan mégis csak az üzemek egyesítése felé halad.

A mezőgazdasági felső osztály, melyet a nagy uradalmak igazgatói, a latifundiumok bérlői és az *igazán* nagybirtokosok alkotnak, csak kevésse különbözik a megfelelő ipari és kereskedelmi osztálytól, melylyel személyzetét is részben kicseréli, a mennyiben sok gazdag nagyiparos és kereskedő vállal felbérletet és vesz földbirtokot, másrészt pedig az óriás mezőgazdasági üzemek kezelői és vezetői sokszor vesznek részt ipari természetű vállalatokban.

Az uradalmi igazgatók jobbára városokban laknak és csupán körutakat tesznek a fővezetésükre bizott jószágokon az ott működő gazdatisztek irányítása végett. Minden eshetőségre biztosított jövedelmük jelentékeny, hozadékreszesedéseik révén pedig oly jövedelemre tehetnek szert, a minőt az állam legjobban fizetett tisztviselőinek sem biztosíthat. Helyzetük megegyezik a nagyipari vállalatok vezérigazgatóiával abban is, hogy helyüket rendszerint valóban nagy szakértelemmel és buzgalommal töltik be.

A latifundium-bérlők rendszerint nagy tájékozottsággal, összeköttetésekkel és tőkével bíró emberek, a kik csak oly bérleteket vállalnak el, melyekben igen nagy hasznuk van és melyeknek alapján mihamarább a nagybirtokosok soraiba léphetnek.

Végre a nagybirtokosok — feltéve, hogy birtokuk valóban értékes és jövedelmező, nemcsak holdszám szerint kiterjedt — még a mezőgazdaság általános bajai mellett is elmondhatják magukról, hogy urak. Birtokaikat teljesen a legnagyobb célszerűségnek megfelelő módon kezelhetik nagyobb egészekben, vagy kisebb részüzemekre, bérleményekre felosztva, kellően tanult személyzetet tarthatnak, maguk is megszerezhetik a legmagasabb gazdasági ismereteket, tőkével vagy legalább hitellel rendelkezve a maga idején megtehetnek minden hasznos

javítást és befektetést. A puszta földjára, melyet már az erély és körültekintés egy minimumával biztosíthatnak maguknak, már elégséges előkelő megélhetésükhöz; ha pedig még jó gazdák is, vagy jó tisztjeik vannak, tőkájukat és munkájukat birtokukban jól gyümölcsöztethetik, hogy nem csoda, ha birtokot birtok után vásárolnak össze.¹ A további gazdagodás lehetőségében csak az ipari és kereskedelmi dinaszták, a tőzsdekirályok müljék fölül a nagybirtokosokat.

Persze a nagybirtokosok között is a legjobb dolguk a legnagyobbaknak, a latifundiumok tulajdonosainak van. Ezek uradalmaikat egész kis államok módjára szervezhetik; nem kénytelenek jövedelmüket egy tiszt vagy bérlő jóvoltára bízni, hanem a szakképzett alkalmazottak, specialisták egész vezérkarát tarthatják, ebben az ügybuzgalmat előléptetés reménye által ébren a mi biztosítékot nyújt az ellenőrzés legtökéletesebb gyakorlására, s legcélszerűbb gazdálkodásnak az egész uradalmon való fentartására.

A statisztikusok sokat számítottak azon, hogy a legújabb tőkés gazdasági fejlődés hatása alatt a kis- vagy a nagybirtok terjeszkedett-e a másik rovására. A benyomás, melyet ezen adatok összehasonlításából nyertem, az volt, hogy a kisbirtok igenis tért foglalt a nagyobb *középbirtok* rovására, ellenben a *nagybirtok* győzelmesen került ki a harcából. Hiszen győztes lenne a nagybirtok a népesség nagymérvű szaporodása, a fogyasztás nagyarányú emelkedése mellett akkor is, ha területéből egy töredéket átengedett volna is a kisbirtoknak, gazdasági túlsúlya rendületlen, a míg a népesség szükségletének kielégítéséhez a nagybirtokok termése is nélkülözhetlen. Ezt egy példával világítom meg. Tegyük fel, hogy egy a világforgalomtól elzárt, egészen saját terményeire utalt, 4000 holdnyi területen 50 kisbirtokos és 1 nagybirtokos család lakott. A kisbirtokos családok mind-egyikének volt 10 hold — tehát összesen 500 hold — földje, melyből teljesen megéltek, a nagybirtokosnak megmaradt 3500 holdon csak kivételesen, kedvező munkafeltételek mellett dolgoztak, ez az uradalom tehát nem biztosított birtokosának feltétlen gazdasági túlsúlyt. Tegyük fel, hogy 100 év múlva a nagybirtokos család kezén a 4000 hold területből már csak 3000 van — 1000 megoszlik a kisbirtokos családok között. Csakhogy ezek most már nem 50-en vannak, nem is 100-an,

¹ Kautsky (*Die Agrarfrage*) érdekes adatokat közöl egyes porosz nagybirtokos családok uradalmainak hódító terjeszkedéséről.

hanem 200-an; egyre-egyre nem 20, nem 10, hanem csak 5 hold jut, melyből nem tud megélni, ha a nagybirtokon külön kereseti alkalmat nem talál. A nagybirtokos család tehát gazdasági tekintetben a terület feltétlen urává lett; hatalma birtokterülete egy jelentékeny részének elvesztése daczára óriási mértékben megnövekedett.

* * *

Röviden jellemeztük a mezőgazdasági népesség egyes osztályait. Madártávlatból szemlélve ezt az egész embertömeget, látjuk, hogy ez a földgömb legtöbb országában a népesség számban legnagyobb, testileg legerősebb része, mely mint az emberiség első szükségleti cikkeinek majdnem kizárólagos termelője, gazdaságilag túlnyomó hatalmat képvisel. Ezt a hatalmat persze csak úgy értékesítheti, ha az ipari cikkek termelőivel, szállítóival valamint a személyes szolgálatot végzőkkel és a szellemi munkásokkal gazdasági csereviszonyba lép. És látjuk, hogy ennél a cserénél a mezőgazdasági népesség a rövidebbet húzza; az emberiség összjövedelmének elosztásánál a mezőgazdasági munka képviselőinek jut aránylag legkevesebb; a végleges leszámolás a mezei és városi elemek között is úgy történik, hogy a mező bérmunkásokat szolgáltat a városnak, míg ebből tökepénzesek indulnak ki a mezőre, hogy az ottani népességet mint földvásárlók, vagy legalább hitelezők uralmuk alá hajtsák.¹ Ennek a jelenségnek oka csakis a mezőgazdasági termelés és termelő népesség szervezetlenségében kereshető mely miatt első szükségleti cikk-monopoliiumát nem képes a jobban szervezett másodlagosan termelő ipari népesség ellenében kihasználni.

A világgazdaság jövedelméből a mezőgazdasági népességnek jutó rész további, egyénenkénti eloszlása époly egyenlőtlenül, de még hevesebb küzdelmek között történik, mint az iparban. Mert a mezőgazdasággal foglalkozók jövedelmük jelentékeny, gyakran túlnyomó részét nem csereértékekben, pénzben kapják meg, hanem fogyasztásra alkalmas termékekben, bizonyos földdarabkák terményeiben. Így azután az, a mi az iparban mint bérharcz jelentkezik, a mezőgazdaságban ezenkívül a nagyobb és kisebb birtokosok, a birtokosok és alkalmazottak között egyes táblák terményeiért, egyes legelőterületek használatáért a városi műhelyekben már nem szokásos eszközökkel folytatott

¹ L. erre nézve Kautsky idézett munkájának *Die Ausbeutung des Landes durch die Stadt* című fejezetét.

küzködésben, kizárásokban, lopásokban egymás örökös szemmel-tartásában, sőt nyílt erőszakosságokban is nyilvánul. Ebben az ádáz harcban a vesztes természetesen megint a tudatlanabb és szervezetlenebb: a kis ember.

A mint a mezőgazdaság mai helyzetét megmagyarázhatjuk múlt fejlődése alapján, úgy a mai helyzetből következtetést vonhatunk jövő alakulására nézve. Azonban óvakodnunk kell attól, hogy ezt egyszerű számtani feladványnak tekintsük melyben a gazdasági élet általános törvényei képezik az egyedül számbaveendő tényezőket. Nagyon sok mellékkörülmény módosítja ezeknek hatását. Hogy egyebet ne említsek: a mezőgazdaságban a legtöbb helyütt fennálló örökösödési rendszer minden egyes haláleset alkalmával az egyes üzemhez tartozó földterület szétदारabolását és ezáltal több, kisebb üzem keletkezését idézi elő. Ily módon a haszonnal dolgozó, életképes nagyobb üzemek megszűnnek és helyükbe esetleg életképtelen közép- vagy törpe-üzemek lépnek, melyekben kezelőik csak elfecsérik idejüket és munkájukat. Máshelyütt — különösen, a hol a kellő gazdasági értelem és érzék hiányzik — ismét a birtokok megkötöttsége, az eldarabolás lehetetlensége akadályozza a valóban célszerű kiterjedésű és csoportosulású üzemek létrejöttét. Az iparban az üzemek ily rendszertelen szétदारabolása vagy összehalmozása a legkritikább esetek közé tartozik. A politikai hatalmi törekvések, valamint a hagyományok, egyéni hajlamok a mezőgazdaságban előreláthatólag ezután is nagyobb mértékben fognak érvényesülni, mint az élet más köreibben.

Persze, azért itt sem lehet a gazdasági élet elemi törvényeivel büntetlenül szembeszállni; az ezek ellenére folytatott mezőgazdasági üzemek mihamarább elcsenevészednek, elzülnek és az első nagyobb csapás után tönkremennek, még ha mester-séges eszközökkel akarják bennük a lelket megtartani. Virágozni, fejlődni, a beléjük fektetett munkát, tőkét, vállalkozást igazán meghálálni csak azok az üzemek fogják, melyeknek létezése a társadalomra nézve valódi szükségletet képez.

Az emberiség szaporodása, az igények fejlődése, a fogyasztás növekedése, az általános biztonság megszilárdulása, a forgalom élénkülése, a világgazdaság rohamosan előhaladó egy-séges szerveződése mellett két főtenyező ad irányt a mező-gazdaság fejlődésének. Ezek a tényezők: a termelési eszközök tökéletesbülése és az azelőtt főként a helybeli fogyasztás számára dolgozó mezőgazdaság bevonása a világpiac áruforgalmába.

Ezen tényezők hatalma alatt a mezőgazdaságnak mindenütt azt kell termelnie, a mit legnagyobb haszonnal értékesíthet, tehát a mire legnagyobb szükség van — és úgy kell termelnie, a hogy a legnagyobb hasznot érheti el, tehát a leggazdaságosabban.

Nem lehetne ezután elhamarkodottabb következtetést tenni, mintha kimondanék, hogy: tehát a nagy- vagy a kis. üzemé, a nagy- vagy a kisbirtoké a jövő. Bizonyos, hogy a mezőgazdaságban is épúgy, mint az iparban, minden fajta terméknek bizonyos nagyságú, üzem felel meg, melyben az legcélszerűbben állítható elő. Így a kerti vetemények egy nagy része egészen kis üzemekben, egy más része, továbbá a gyümölcsök, kereskedelmi növények egy csoportja középüzemekben termelhető legcélszerűbben. A gabonaneműek termelését az agronomiai ismeretek mai állása mellett legjövődélmezőben nagyüzemek folytathatják, az észszerű erdőgazdaságot a latifundiumok. De azért nem lehet mondani, hogy jó, hát térjünk át mind a kerti gazdálkodásra, akkor a kis ember önálló gazdasági üzeme lesz uralkodóvá. Az emberiség mindig csak bizonyos korlátolt mennyiségű kerti terményt lesz képes elfogyasztani; ha ennél többet termelnek, a többletet sem a helyi fogyasztás, sem a kivitel útján nem fogják tudni értékesíteni, munkájuk tehát kárba vészett; egy fájdalmas tapasztalattal gazdagabban térhetnek vissza a szemes gazdasághoz.¹

A mezőgazdaság versenyképes folytatása mindig nagyobb szakismeretet és mind több oly segédeszköz igénybevételét kívánja, melyeket még az egyes nagyüzem sem képes mindig egészen a maga kebelében értékesíteni. Csak a gőzszántásra, a csatornázásokra, a kellő irányban tenyésztett állatállomány megteremtésére és fenntartására kell gondolnunk. Ezenkívül a fogyasztók is válogatóbbak lesznek, mindinkább egységes minőségű termékeket kívannak a mezőgazdától is. Az egyes mezőgazda tehát mindinkább ki fog lépni elszigeteltségéből, üzeme mind több tényezőjét fogja másokkal szövetkezve fenntartani és használni, mind több gazdasági műveletben fogja magát egy nagyobb közösség működési irányának, egy minél több részgazdaságra kiterjedő felsőbb vezetésnek alárendelni. Innen az egyes önálló üzemek pusztá részüzemekké tételéig csak egy lépés; a leg-

¹ Albert professzor szerint 100,000 métermázsával több toma Németországban ép oly kevésbé lenne értékesíthető, mint 100,000 métermázsával több fokhagyma.

közelebbi lépés már az üzemek teljes, a művelt föld egész területére kiterjedő egyesülése, melylyel ugyan tökéletesen megfér, ha egyes területek, pl. házikertek tovább is az egyesek közvetlen rendelkezése alatt maradnak.

Az üzemek egyesítésén munkálkodnak a legerősebb gazdák: az uradalmak fölött rendelkező dinaszták, a kik sorban kivásárolják vidékük kisebb-nagyobb középbirtokosait, legfeljebb zsellérkertek módjára túrva meg birtokaik között parasztföldeket is és az értelmesebb jobbmódú parasztgazdák, a kik gazdasági üzemüket belekapcsolják valamely tej-, baromfi-, gyümölcs-, vagy más termelési szövetkezetbe, melyből azontúl nemcsak gazdálkodási eszközeik, termékeik árát, hanem gazdálkodásuk egyes tényeihez utasításokat is nyernek.¹

Az üzemek koncentrációjával egyidejűleg halad a mezőgazdasági munka színvonalának, speczifikus értékének emelkedése. A gépek és finomabb eljárások mind nagyobb mérvű meghonosodása, a vevő és fogyasztó közönség igényeinek finomulása mind több, csak a legegyszerűbb munkára képes embert űz a mezőről más kereső helyekre,² de egyszersmind mind több értelmes, képzett munkásnak szerez a mezőgazdaságban munkálkodási teret.³ Ezeknek a tanultabb mezőgazdasági munkásoknak igényei azonban már annál kevésbé lesznek a mai mezei proletárokéi színvonalán tarthatók, mert az általános forgalom élénkülése mellett a városi és falusi munkásosztály igényei mindinkább kiegyenlítődnek. Nem fog már megelégedni a mezőn dolgozó munkás az ipartelepen dolgozóéhoz képest nevétségesen alacsony bérrel azért, mert e mellett legalább lehet, a mennyit akar. A tőkés, okszerű gazdálkodás terjedése és a forgalom élénkülése mellett mindinkább meg fognak szünni a mezei munkások határozatlan mennyiségű, az egyéni szükséglethez és kívánságokhoz mért termény és legelő élvezményei; miután minden piaczi áru lesz, a mezei munkások is csak piaczi áron fognak bérük fejében természetbeni szolgáltatásokat nyerhetni és elfogadni.

¹ Lásd David idézett munkájában a dán mezőgazdasági szövetkezetek tevékenységének és eredményeinek ecsetelését.

² Tudvalevőleg a mezőgazdasággal foglalkozó népesség sokhelyütt abszolút számban is csökkent, ugyanakkor, midőn a mezőgazdasági termények mennyisége nevezetesen emelkedett.

³ Nem oszthatjuk tehát Kautsky azon nézetét, hogy a tőkés fejlődés a vidéktől legértelmesebb elemeit vonná el a város számára és ezáltal a vidéki népesség értelmi színvonalának hanyatlását idézné elő.

Az a körülmény, hogy a városi és mezei munkabérek kiegyenlítése az utóbbiak lényeges emelkedésével fog végbemeni, pusztító fergetegként fog hatni mindazon gazdasági üzemekre, melyek fennmaradásukat ma csak a bennük alkalmazott munka. aránytalan olcsóságának, aránytalanul csekély díjazásának köszönhetik. Tehát meg fognak szünni azok a terv nélkül létesített, számítás és kellő eszközök nélkül kezelt nagyobb középüzemek, melyekben sem a tőke, sem a munka nem találhat megfelelő kihasználást, melyeknek tehát tönkre kell menniök, mihelyt a munkásai nem elégszenek meg többé nesze semmi fogd meg jól bérekkel, hanem munkájuk teljes értékű jutalmát igénylik.

De meg fognak szünni azok a kisüzemek is, melyekben ma oly sok paraszt kínlódik évről-évre, hogy mint a »maga ura« több munkával kevesebbet keressen, mint ha bérmunkába állna. Ezek végre is szakítani fognak régi becsvágyukkal és elhagyják életük mostoha színterét, birtokukat, midőn meggyőződnek róla, hogy másutt mint mezőgazdasági munkások is jobb sorsra tehetnek szert és valójában nagyobb mértékben is. lesznek a »maguk urai«, mint ha egy életképtelen üzemre fecsérlik munkaerejüket. Ám mindezek romjain győzedelmesen fog fölemelkedni az egyesített üzem, a mely még a mai ipari nagyüzemknél is magasabbrendű gazdasági alakulatot fog képezni, a mennyiben a részüzemek egész sokaságának szerves egyesülését fogja képezni, melyben minden egyes részelem a legcélrányosabb kiterjedést és kifejlődést nyeri és egyszersmind egy vagy több exisztencia valóban biztosított alapját fogja képezni. Hogy ezek az egyesített üzemek túlnyomóan a részgazdaságokat, vagy részberleteket magukban egyesítő latifundiumok — vagy esetleg a parasztgazda-termelők szövetkezetei lesznek-e, melyek mindinkább termelési szövetkezetekké alakulnak át — ezt még ma bajos lenne megjósolni, ehhez még nem elég régen figyelhetjük meg a legújabbkori gazdaság szellemének hatását az élet őstermelő köreire.

Mindenesetre elhamarkodott dolog lenne Dáviddal együtt a belterjes mezőgazdaság fejlődésétől és a bérmunkások helyzetének javulásától a nagy mezőgazdasági üzemek halálát várni. Egy a mainál jobban szervezett mezőgazdaság valóban szakszerűen vezetett üzemei mindenesetre több hasznot fognak a drágább munkaerőből is húzni és teljesebben meg is fogják érdekeiket a világpiacon óvhatni.

Még kevésbé jósolhatnánk meg azt, hogy a mezőgazdaság fentebb esetelni megkísérlett alakulása kinek fog nagyobb mértékben kedvezni: a nagyoknak, a kiterjedt földterületek, a nagy tőkék tulajdonosainak, az egyesített üzemek vezetésére hivatottaknak, vagy pedig a kicsinyeknek, a mai mezei proletároknak. Ezt majd meghatározza az osztályoknak a jövedelemért folytatott harcza, mely a mezőgazdasági társadalomban is akkor és úgy fog eldőlni, mint az ipariban.

Persze a közgazdaság egyetlen nagy szervezetet képez, mely lehet egészen egészséges vagy egészen beteg, de ki van zárva, hogy egyik része valódi élettől duzzadjon, a míg a másik elsorvad. A mezőgazdaság is csak az iparral, kereskedelemmel együttesen érhet el nagyobb emelkedést. A mezőgazda csak akkor termelhet jobban, ha az ipar- és kereskedelem kellőképpen el tudja látni a szükséges eszközökkel és segédanyagokkal, keresményéből csak akkor biztosíthat magának valóban kellemes életet, ha az ipar megfelelő használati és élvezeti cikkekkel szolgáltat. Az iparos- és kereskedő-népesség életviszonyainak rosszabbodása a mezőgazdasági népeiségre is visszahat. De a mai cseregazdaság mellett a legnagyobb szerepet játsza az ipar és ipari népesség, mint a mezőgazdaság terményeinek fogyasztója. Ha ma Európában és Amerikában a mezőgazdaság nincs még rosszabb helyzetben, mint a minőben van, ez csakis az iparnak és forgalomnak ezen földrészekben beállott óriási kiterjedésének és fejlődésének köszönhető. Ezek a földrészek az egész földgömb ipari és forgalmi góczát, mondhatnánk városát képezik; ezért az ott fekvő mezőgazdasági területek ugyanazokat az előnyöket élvezik, a melyek azelőtt csakis a nagyobb városok közvetlen-közeiében fekvő telkeket tették jövedelmezőbbé és értékesebbé. A legjobb mezőgazdasági politikának is valóban csak egy helyes általános gazdasági és társadalmi, szociális politika keretében van értéke és értelme.

Kell-e hangsúlyoznom, hogy ezen helyes gazdasági politika, hazánkban szükségesebb, mint bárhol?

Dr. Farkas Geiza.